

Тома Н. М.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В МОВІ ТВОРІВ ПЕТРА МОГИЛИ

Статтю присвячено аналізу абстрактних лексем на позначення людських стосунків у межах лексико-семантичної групи «Суспільне життя» у мові творів Петра Могили. Здійснено порівняльний аналіз вживання лексем у творах Петра Могили та в сучасній мові.

Ключові слова: Петро Могила, абстрактна лексика, суспільна лексика, семантика, староукраїнська мова першої половини XVII ст.

Розвинена абстрактна лексика є свідченням культури народу та досконалості розвитку літературної мови, яка здатна забезпечувати спілкування людей у різних галузях життя. Вивчення певного етапу становлення абстрактної лексики важливе не лише для висвітлення розвитку цієї категорії слів, а й для визначення її ролі в ширшому контексті мовного розвитку.

Твори Петра Могили як писемні пам'ятки XVII ст. зберегли інформацію про духовні, ціннісні пріоритети мислителя. Вивчення лексичного складу його текстів є важливим для реконструкції мовної картини світу, зокрема, і на прикладі окремих лексико-семантичних груп.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати значення лексичних одиниць на позначення суспільного життя людей, уживаних у творах Петра Могили, з погляду семантики та визначити особливості їхнього функціонування в сучасній українській літературній мові.

Об'єктом аналізу в пропонованій розвідці є абстрактна лексика староукраїнської мови першої половини XVII ст., що стосується суспільного життя людей, виявлена в мові творів Петра Могили.

До цієї лексичної групи відносимо слова, що вживають на позначення співжиття людей, їхніх стосунків, норм поведінки в суспільстві, позитивного чи негативного ставлення одних людей до інших, а також до своїх громадських обов'язків, до суспільно-політичного ладу.

В аналізованих текстах є порівняно невелика кількість лексем, які характеризують стосунки між людьми, їхнє суспільне співжиття. Такі слова вітчизняні вчені зараховують частково до суспільно-політичної лексики, яка була вже предметом дослідження в українському мовознавстві, зокрема в працях А. А. Бурячка [1] та Л. М. Худаши [11].

Суспільна лексика утворює найдинамічнішу лексико-семантичну групу, яка швидше й помітніше, ніж інша галузева лексика, реагує на соціальні, політичні й економічні зміни в суспільстві. У деякі періоди життя суспільства в історично короткі проміжки часу відбуваються такі зміни, які в інших лексико-семантичних підсистемах розтягуються на століття. Але навіть у порівняно стабільні періоди життя соціуму суспільно-політична лексика постійно розвивається та поновлюється.

Залежність суспільно-політичної лексики від позамовних чинників є її істотною особливістю. Генетично та історично суспільно-політична лексика української мови сягає доби Київської Русі, але, розвиваючись разом із суспільством, постійно змінюється, залежить від ідеології суспільства та зміни влади.

Лексико-семантичну групу «Суспільне життя» в аналізованих текстах Петра Могили формують такі лексеми: *богатство, велможный, влада, звѣтязство, неволя, покора, праця, свобода, труд*.

У межах лексико-семантичної групи «Суспільне життя» виділяємо три мікрогрупи лексем з ядерними одиницями: 1) *праця*; 2) *свобода*; 3) *влада*.

Мікрогрупа з ядерною одиницею *праця*

До складу цієї мікрогрупи належать лексеми: *праця, труд, звѣтязство*.

Ядерною одиницею мікрогрупи є лексема *праця*.

Трудова діяльність є одним з основних чинників історичного саморозвитку суспільства: людина активна і діяльна за своєю природою, праця і стала фактором єднання людей. За біблійною версією, праця – покликання людини, Бог

вмістив людину в саду Едемському, «щоб обробляти і доглядати його» [6, с. 172].

Праця є основою для існування людини та головним стрижнем історії суспільства. У Святому Письмі йдеться про три роди праці: вищий рівень – справа Бога; потім – рівень «першої людини», якій ставиться в обов'язок піклуватися про сад Едемський, «обробляти і доглядати його»; нижчий рівень – земна праця нащадків Адама, що згрішив; тягар такої праці є наслідком того прокляття, яке Бог наклав на людину і землю її проживання [6, с. 199].

Сенс праці полягає у зціленні, перетворенні й спасінні «прилеглої до мене частинки світу». Але перший і основний сенс праці для християнина – перетворити її на «працю над собою», переробити в собі «плотську людину» на «людину духовну». Неробство було віднесене до тяжких гріхів. Працьовитість є однією з основних цінностей, які характеризують людину. Неробство – «ворог душі», що загрожує їй усіма пороками, а праця здатна приборкати плоть і сприяти виробленню дисципліни і старанності [6, с. 195].

У творах Петра Могилы лексична одиниця **праця** засвідчена зі значенням «праця над собою», наприклад: *«През которую насъ от вѣчної неволи княжати тмы вызволилъ и сынами и спольдѣдичами кролевства своего учинити рачиль, яко черезъ найдорожшии подарки милостивого и ласкавого и до вдячного принятъя постныхъ нашихъ праць, трудовъ и молитвъ и до отпущеня грѣховъ нашихъ учинили»* [3, с. 391]. У наведеному фрагменті йдеться про необхідність перетворення «людини плотської» на «людину духовну». Як свідчить ЕСУМ [2, т. 4, с. 557], полонізм *praca* є етимологічним відповідником цього слова. Лексема *праця* в українській мові XIV–XV ст. вживалася зі значенням «клопіт, труднощі» [7, т. 2, с. 224]. У сучасній мові лексема *праця* розширила свою семантику, але основним значенням варто вважати «діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії і мають своїм призначенням створення матеріальних та духовних цінностей; труд» [8, т. 7, с. 523].

Хліб насущний люди добувають по-різному, але завжди працею в поті чола, терпляче. Праця завжди важка, вона – «труд», проте якщо людина реалізує Божий дар, терпіння набуває іншої якості, життя втрачає свою одноманітну безпросвітність. Але терпіння, яке проявляється при

цьому, – це не рабська покірливість і жертвовність, а скоріше наполегливість, завзяття в праці. Повторюваність трудових дій вимагає терпіння, але вона породжує й навички, майстерність, досконалість. А прагнення досконалості пробуджує творчу активність, розвиває людські здібності. Терпіння, старанність, наполегливість у праці забезпечували конкурентоспроможність праці людини [5, с. 236]. Петро Могила розуміє працю значно ширше, ніж тільки як кару, покладену на рід людський за провину прабатьків. У текстах мислителя праця – це засіб для задоволення життєвих потреб людини. Вона не лише тягар, а й подвиг, нерідко ще й радість, творчість. Це спосіб життя людини.

Лексемі **труд** автор уживає як синонім до слова *праця*. У творах Петра Могилы слово *труд* засвідчене зі значенням «наполеглива, старанна праця людини», наприклад: *«Ненавидяй же добра діаволь, видя его постническіи подвиги и труды, покусись сластолюбіємъ побѣдити его и вложивъ въ помысль»* [10, с. 76]. Варто зазначити, що в церковній практиці подвиг і труд – синоніми, тому чесну працю вважають подвигом.

Етимологія лексеми *труд* пов'язана із праслов'янським * *trudъ* [2, т. 5, с. 655], що мало значення: «страждання, мука, зусилля; боротьба», давньоукраїнське *трудъ* – «робота; турбота; страждання; хвороба; горе; сум» [2, т. 5, с. 655]. У сучасній українській мові майже цілковито стерлися давні семантичні нашарування аналізованих лексем *праця* і *труд*, проте вони частково збереглися в бойківських говірках, у яких слово *труд*, крім звичного «праця», може вживатися зі значенням «клопіт», що було характерним для семантики слова *праця* в українській мові XIV–XV ст. [7, т. 2, с. 224]. Окрім того, у сучасній мові існують ще такі значення лексеми *труд*: 1) праця, що вимагає великої затрати фізичної або розумової енергії; 2) наслідок діяльності, праці; твір, витвір [8, т. 10, с. 292].

Слово **звѣтязство** локалізовано на периферії мікрогрупи з ядерною одиницею праця. В аналізованих творах Петра Могилы лексема *звѣтязство* має значення «досягнення, успіх, здобуті подолання труднощів у чому-небудь, наполегливою працею, демонструванням свого мистецтва», наприклад у реченні: *«Будеть оное лябарумъ ку вишеляким войскомъ неприателскимъ щасливе предъидучее и провадячее; будет знак*

звѣтязства всѣм ворогом» [3, с. 388]. Слово *звѣтязство* походить з польського *zwięzyc*, що має безпрефіксний відповідник *więzyc*, від *więdz*, спорідненого з українським «*вितязь*» [2, т. 2, с. 250]. У сучасній мові використовується слово *звитязя* як відповідник давнього *звѣтязство* з аналогічним значенням, яке засвідчене й у творах Петра Могили [8, т. 3, с. 474].

Мікрогрупа з ядерною одиноцею *свобода*

До складу мікрогрупи належать лексеми: *свобода*, *неволя*, *попора*.

Ядро групи становить лексична одиниця *свобода*, яка у творах Петра Могили вживається в значенні «життя, існування без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд, діяти без перешкод і заборон». Інфінітив *свободити* має аналогічне значення: «*Зрите убо, како Богъ преблагій и мѣсто славы своая отъ безчестія преславно свободи, и да не іерейскимъ лѣнствомъ и нерадѣніемъ паки въ запусѣніе не приидеть, царскимъ закономъ укрьпи*» [10, с. 103]. В іншому контексті наводиться іменник *свобожденіе* у значенні «воля, звільнення»: «*Благословенаа Дѣво причистаа, испроси у Сына ся и Бога отпуценіе съгрѣшеніи нашимъ и напастемъ свободженіе, да свѣтло въію: слава, Господи, силъ твоей*» [10, с. 155]. У ССМ фіксується прикметник *свободный* зі значенням «вільний» [7, т. 2, с. 322]. Лексема *свобода* походить від праслов'янської основи *svobъ, що зіставляється з пруським *subs* «сам, власний» [2, т. 5, с. 198]. У сучасній мові слово *свобода* активно функціонує й має розгалужену семантику. Окрім основного значення, що засвідчене у творах Петра Могили, лексема *свобода* вживається і в інших, зокрема найважливішим із них є: відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства; воля [8, т. 9, с. 99]. Отже, у сучасній мові поняття *свободи* є багатовекторним, порівняно з XVII ст. воно розширило свою семантику.

До напівпериферії мікрогрупи з ядерною одиницею *свобода* належить лексема *неволя*, яку Петро Могила вживає в значенні «відсутність волі, свободи, повна залежність когось від когось, чого-небудь», у реченні: «*През которую насъ от вѣчнои неволи княжати тмы вызволилъ и сынами и спольдѣдичами королевства своего учи-*

нити рачиль...» [3, с. 391]. ССМ [7, т. 2, с. 33] подає два значення слова *неволя*: 1) примус, приневолування; 2) рабство. У сучасній мові, окрім основного значення, яке було закріплене і в часи Петра Могили, лексема *неволя* вживається зі значенням: полон, поневолення, рабство; життя, перебування (тварин, птахів, риб і т. ін.) не в природних умовах [8, т. 5, с. 269]. Це свідчить про активне функціонування і розширення семантики слова *неволя*.

Лексема *попора* належить до периферії мікрогрупи з ядерною одиницею *свобода*. Петро Могила використовує слово *попора* зі значенням «смирненість», наприклад: «*Тои потреба на болшею моцю боронити; а затымъ все доброе подасть: на судахъ – вѣрность и справедливость... межи поддаными – попора и вѣрность...*» [3, с. 388]. У сучасній українській мові лексема *попора* означає: беззаперечна готовність виконувати чужі накази, розпорядження, вимоги; шаноблива підлеглисть; поступливість, слухняність, покірливість; непротивлення долі; смирненість [8, т. 7, с. 37].

У цьому ж реченні зафіксована лексема *вѣрность* зі значенням «смирненість», «відданість».

Мікрогрупа з ядерною одиноцею *владза*

Мікрогрупа об'єднує мовні одиниці *владза*, *велможный*, *богатство*.

У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» іменник *владза* має такі основні значення: 1) право керівництва державою, церквою, урядом та ін. відповідно до суспільного становища керівної особи; 2) органи, представники влади; 3) юридична сила, правомочність; 4) сила, сфера впливу, панування; 5) об'єкт власності, володіння [9, вип. 9, с. 228]. У творах Петра Могили лексема *владза* вживається у значенні «сила, сфера впливу, панування», наприклад: «*И яко на онъ часъ Панъ и Спаситель нашъ Христосъ през древо креста своего моць и владзу свою над неприятелемъ нашимъ показати рачиль...*» [3, с. 394]. ЕСУМ [2, т. 1, с. 409] фіксує лексему *влада* як запозичення з польської або чеської мови *władza* (*włada*), яке прийшло у польську мову ще в XV ст. і було утворене від дієслова *władać*. У ССМі [7, т. 1, с. 181] зафіксоване слово «*власть*» зі значенням «право підпорядковувати своїй волі». У сучасній українській мові цій лексемі відповідає слово *влада*, поширене з основним значенням «право

та можливість розпоряджатися, керувати ким-чим-небудь» [8, т. 1, с. 701].

До напівпериферії мікрогрупи з ядерною одиницею *владза* належить лексема *велможный*, яку Петро Могила використовує у значенні «родовитий, знатний, багатий, який має значну владу», наприклад: *«Гдымъ з пилностю уважалъ, ясне освещоный велможный милостивый ксіонже, мнѣ велце милый пане и добродѣю, чимъ бымъ ...вашу княж. милость мѣль привитати...»* [3, с. 387]. СЛУМ [9, вип. 3, с. 223] подає такі основні значення лексеми *велможный*: 1) знатний; 2) як шанобливий епітет знатних, високопоставлених осіб; 3) сповнений гідності, достоїнності, величчя; 4) могутній. За «Етимологічним словником української мови», праслов'янське **velъ – toza* має значення «велика сила, міць» [2, т. 1, с. 348]. Історичний словник подає слово *велможный* у варіантах *велможныи, велможныи*, яким відповідає сучасна лексема *вельможный* [7, т. 1, с. 162]. У сучасній мові ця лексема втратила так звану етикетну форму і вживається з основним значенням «родовитий, знатний, багатий, який має значну владу» [8, т. 1, с. 324].

В. М. Нічик зазначає, що багатство, подібно до праці, не розглядалося Петром Могилою як самоціль або як умова забезпечення дозвілля [5, с. 190]. Ставлення до багатства визначає мета спасіння: володіння майном могло сприяти, але могло й перешкодити душі досягти райського блаженства. Але у володінні багатством послідовники Христа – проповідника бідності й аскетизму – бачили щось сумнівне і навряд чи морально виправдовуване. «Зручніше верблюдові пройти крізь вухо голки, ніж багатому увійти до царства Божія», – ця максима Євангелія від Матвія (19, 24) була джерелом складних духовних і соціальних конфліктів упродовж усього Середньовіччя.

У творах Петро Могила не виступає проти багатства взагалі: воно може бути і наслідком власної чесноної праці, і Божим даром. Він засу-

джує тільки неправедно нажите багатство, жадо-бу й немилосердя його власників.

Дослідники наголошують, що Петро Могила розумів, як стосунки людей у суспільстві опосередковуються через речі й майнові відносини. Тілесні потреби в земному житті змушують їх не лише мати справу з речами як засобами для існування, а й об'єднуватися для набуття та розподілу різних матеріальних благ [5, с. 194]. Але чим меншою є залежність людини від царини речей, тим більшою, на його думку, є її внутрішня і суспільна свобода. У зв'язку з цим Петро Могила поділяв усіх людей на тих, хто ставиться до речей як пан і володар, підпорядковуючи їх своїм потребам, і тих, хто сам підпорядковується речам, стаючи їхнім рабом і невільником.

Лексема *богатство* перебуває на периферії мікрогрупи з ядерною одиницею *владза*. В аналізованих творах Петра Могили слово *богатство* має значення «велике майно, цінності, гроші»: *«Егдаже отъ православія отступиша, абие въскорѣ съ шумомъ погибоша, и память ихъ ищезе, богатства же, грады, села и множество подданныхъ, въ нихъ же не надѣяхусь, чуждыхъ впадоша руки»* [10, с. 98]. Праслов'янське **bogatyъ – «той, хто має великий наділ» – похідне від *bogъ – «доля, майно, багатство»* [2, т. 1, с. 109]. У ССМі [7, т. 1, с. 103] вживається прикметник *«богатый»* зі значенням «багатий», «багач». У сучасній мові лексема *богатство* вживається зі значеннями: 1) достаток усього, розкіш; 2) сукупність матеріальних цінностей (про надра землі, тваринний і рослинний світ); 3) велика кількість, багатоманітність; 4) *перен.* про щось дуже цінне, важливе, значне [8, т. 1, с. 83], що свідчить про розширення семантики цього слова порівняно з XVII ст.

Аналіз абстрактних слів на позначення суспільного життя людей, виявлених у творах Петра Могили, дає змогу краще зрозуміти історію формування значень сучасних їхніх відповідників, простежити процеси зміни та розширення семантики досліджуваних лексем.

Список літератури

1. Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 1983. – 248 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1–5.
3. Могила П. «Крестъ Христа Спасителя и каждого человекъ», проповідь, произнесенная 4 марта 1632 г. / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1, Т. VIII, Вып. 1. – К., 1914. – С. 386–421.
4. Могила П. Требник / Петро Могила. – Канберра : Українська Автокефальна Православна Церква в Австралії й Новій Зеландії; Мюнхен : Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Європі; Париж : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1988. – Ч. I. – 424 с.
5. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – К. : Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с.
6. Сілаєва Т. О. Філософія : навч. посіб. / Т. О. Сілаєва. – Тернопіль, 2008. – 327 с.

7. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [уклад. Л. Л. Гумецька]. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
8. Словник української мови : в 11 т. / [уклад. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
9. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 12 вип. / [гол. ред. Д. Г. Гринчишин]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. – Вип. 1–12.
10. Собственноручные записки Петра Могили / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1, Т. 7.– К., 1887. – С. 49–132.
11. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства) / М. Л. Худаш. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.

Список умовних скорочень

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1–5.
- СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 12 вип. / [гол. ред. Д. Г. Гринчишин]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. – Вип. 1–12.
- ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [уклад. Л. Л. Гумецька]. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [уклад. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

N. Toma

PECULARITIES OF THE SOCIAL VOCABULARY IN PETRO MOHYLA'S LANGUAGE CREATION

The article studies the abstract lexemes which denote social human relations and are the most used in the language creation of Petro Mohyla. The semantics of abstract lexemes is explored; peculiarities of their lexical and semantic differentiation are clarified. The author analyzes the meaning of these lexemes at the time of Petro Mohyla and nowadays.

The abstract vocabulary to describe human relations in lexical-semantic group "Social Life" combines nouns that indicate the coexistence of people, their relations, norms of behavior in society, positive or negative attitudes of some people to others, to their community and to the socio-political system.

The social vocabulary forms the most dynamic lexical-semantic group, which responds to the social, political and economic changes in society faster and more noticeably than other branches of vocabulary. During some periods, in historically short spans of time, there are such changes in this branch of the vocabulary that are stretched for centuries in other lexical-semantic subsystems. But even during the periods of a relatively stable social life, the social and political vocabulary is constantly evolving and updating. The dependence of this vocabulary on nonlinguistic factors is its essential feature.

Genetically and historically, the socio-political vocabulary of the Ukrainian language goes as far back as the age of Kyivan Rus; however, while evolving along with society, it is constantly changing, depending on the ideology of the society and the regime change.

The lexical-semantic group "Social Life" in the analyzed works by Petro Mohyla form such lexemes: wealth, noble, power, victory, slavery, obedience, work, freedom, labour. Within the lexical-semantic group "Social Life", three micro-groups with dominant units are highlighted: 1) labour; 2) freedom; 3) power.

Keywords: Petro Mohyla, abstract vocabulary, social vocabulary, semantics, Old-Ukrainian language of the 1st half of the 17th century.

Матеріал надійшов 24.08.2016